

INHOUD

Eerste deel
Dagboek van een vlucht
9

Tweede deel
Sint-Petersburg aan de Amstel
41

Derde deel
Back in the USSR
131

Vierde deel
De zingende divan
161

Vijfde deel
Het laatste licht
277

Zesde deel
De nacht die geen morgen werd
291

Zevende deel
Een Russische moeder
343

Achtste deel

Andrjoesja

367

Verantwoording

381

EERSTE DEEL

Dagboek van een vlucht

Drie dagen voor zijn dood gaf hij me twaalf uit een notitieboekje gescheurde velletjes. Dichtbeschreven blaadjes, beduimeld met spatten koffie, kringen van glazen en wijnflessen, vegen inkt en schroeivlekken van smeulende sigaretten. Het handschrift was klein, precies, hier en daar wat verkrampt, maar op een enkele passage na, waar de woorden zich achter een brij van letters verstopten, nergens onleesbaar. Geen enkele doorhaling, geen enkele toevoeging. Wel waren de regels dicht opeengepakt, om iedere millimeter van het papier te benutten.

‘Voor later,’ zei hij.

Hij zat op de bank. Bundels zonlicht vielen de woonkamer binnen. Hij kon op dat moment alleen nog licht van donker onderscheiden en rood van wit. Vreemd genoeg zag hij er goed uit, precies zo jong als hij was, met een innemende glimlach die zijn wangen plooiden. Zijn haren waren weer zo ver aangegroeid dat ze zijn flaporen verborgen; zijn huid had de geelbruine tint teruggekregen die zijn gezicht een oosterse gloed gaf. Hij had zich op de tast geschoren, een flanellen broek aangetrokken en het als een schaakbord geblokte vest waarin hij zich altijd prettig had gevoeld wanneer hij in de late middag bij de thee vrienden ontving. Hij was gehecht aan die Russische gewoonte – wanneer er thee geschonken werd, wilde hij nooit alleen zijn.

Twaalf blaadjes, zorgvuldig bewaard in een plastic mapje. Over de lage tafel schoof hij het pakketje in mijn richting. Toen stond hij op en schuifelde naar de voorkamer, waar zijn vleugel stond, een Steinway uit 1954, zijn geboortjaar, een concertvleugel met een volle, sonore klank.

In geen dagen had hij de toetsen meer aangeraakt. De aarzeling waarmee het stuk begint hield ik voor zijn aarzeling. Nooit eerder had ik het hem horen spelen, niettemin voerde hij het zonder één enkele misslag uit. Na de eerste murmelen de tonen laaide het stuk op, van donker werd het schrill, van dof vurig. Ofschoon ik hem niet kon zien, wist ik dat hij de ogen sloot of zijn hoofd naar achteren wierp en naar het plafond staarde. Zo had hij altijd gespeeld, de stukken die hij kende althans.

Het ene moment luisterde ik geconcentreerd, het volgende liet ik de velletjes door mijn handen glijden. Het cyrillisch schrift gaf de woorden een hoekig aanzien, alsof ze in hout waren gesneden. Iedere passage eindigde met een streep over de volle lengte, de volgende begon met een datum aan de linkerzijde: 19 мая 1976, 20 мая, 21 мая... Een dagboek.

Het bleek het dagboek te zijn dat hij in de lente van 1976 had bijgehouden, direct na zijn vlucht uit de Sovjet-Unie. Hij was toen in een kamp voor asielzoekers ondergebracht, gevestigd in een voormalige abdij, niet ver van Rome. Hij had me erover verteld: dertig dagen lang had hij in een isoleercel opgesloten gezeten, met als enig gezelschap een pen, een notitieboekje van zakformaat dat hij op de luchthaven van Moskou had gekocht, een thermoskan koffie voor 's morgens en een fles rode wijn voor 's avonds. De wijn had hij bij een van de carabinieri geschooid die hem bewaakten, een schuchtere jongen van het platteland, die tot zijn schrik de donkere diepliggende ogen van zijn moeder had.

Grillige klanken vulden de voorkamer, en al gauw het gehele huis. Het stuk, ongetwijfeld Russisch, duurde maar een paar minuten. Met talloze trillers klommen de noten hoger en hoger, tot ze bij de hoogste c uitkwamen. En plotseling was het voorbij.

Hij kwam weer tegenover me zitten.

'Prokofjev?' vroeg ik.

‘Skrjabin...’

Hij wees naar de blaadjes. Dat wil zeggen, ongeveer in de richting van de blaadjes. In werkelijkheid wees hij naar de bos witte tulpen die op de salontafel stond. Ik schrok, hij was nu werkelijk blind aan het worden. Het ging snel, schrikbarend snel; twee weken eerder hadden we aan de keukentafel nog foto’s zitten bekijken. Ik veerde uit de bank op alsof ik om hulp wilde roepen, maar gelukkig zag hij ook dat niet.

‘Vraag Tatjana voor de vertaling,’ zei hij even zacht als gedeceerd.

Zij was de enige uit onze vriendenkring die Russisch sprak en las, met het gemak van een geboren Russin. Tatjana kende zijn handschrift; hij had haar vaak geschreven, wanneer hij weer eens in een luidruchtige vertrekhal op een vliegtuig had zitten wachten of wanneer hij in een kale hotelkamer denkbeeldig gezelschap had gezocht om de verveling te verdrijven. Brieven die hij ondertekende met Youra, Yourka, Yourotsjka, Yourienka, of gewoon met Youri.

Hij had het allemaal goed overdacht: het dagboek was voor mij, zodat ik het later misschien nog eens kon gebruiken, wanneer ik over hem zou schrijven... Een dagboek dat vertaald zou worden door zijn oudste vriendin in het Westen, door Tatjana, dochter van Russische ballingen die, lang geleden al, in de lage landen waren neergestreken, in Brussel. Zoals hij zelf ooit naar Amsterdam was uitgeweken, niet goed wetend wat hem daar te wachten stond, maar met het vaste voornemen om volop van de vrijheid te genieten.

Terwijl hij naar de tulpen wees, besepte ik dat hij zijn laatste maatregelen trof. Fysiek kon hij het nog wel een tijdje volhouden, hij had weer honger, hij at weer, en met smaak. Hij dronk zelfs weer, de vorige avond hadden we een fles bordeaux soldaat gemaakt, beste wijn uit de Médoc die ik had meegenomen. Maar mentaal moest hij het opgeven. Eerst was het wazig geworden voor zijn linkeroog, nu was ook het licht

uit zijn rechteroog aan het verdwijnen. Hij waarde rond in een mist die met de dag dikker werd, hij kon nog maar vaag de pianotoetsen onderscheiden en ervoer dat als de fataalste van alle straffen.

Van buiten kwamen de vertrouwde Amsterdamse geluiden: het tuffen van de bootjes in de gracht, het ruisen van de bomen, het jengelende bellen van de fietsers, de snerpemde wielen van de trams. ‘Onze stad,’ had hij dikwijls gezegd. Zo was het: hij en ik kwamen uit totaal verschillende streken, uit verschillende sferen, verschillende milieus, maar we waren bij dat malle Amsterdam gaan horen. Het was de stad die ons een thuis had gegeven, een basis in ons reizend bestaan. En ook in een ander opzicht was het onze stad: zonder Amsterdam hadden we elkaar niet leren kennen, zonder Amsterdam had onze vriendschap niet bestaan.

Drie weken na zijn crematie kreeg ik de uitgetypte vertaling van het dagboek onder ogen. Toen stond hij weer in levenden lijve voor me: innemend, grappig, eerlijk, gek, verlegen, en soms, van het ene op het andere moment, wanhopig, opstandig, verschrikt of boosaardig.

Hij had me meermalen over zijn vlucht verteld. Ik wist wat eraan vooraf was gegaan, kende de omstandigheden, maar toen ik zijn dagboek las, maakte hij me deelgenoot van een verlies dat hij nooit meer had kunnen compenseren, met welk succes dan ook.

Zelf was ik meerdere keren weggevlucht, eerst van huis, toen naar het buitenland. Ik wist dat vluchten een sterke sensatie gaf, dat je op het moment zelf, wanneer je de daad bij het woord voegde en je de kilometers onder je voelde wegschieten, naar de maan dacht te kunnen vliegen. Ik wist ook dat die euforie pijlsnel verdween wanneer je in een vreemde stad in

een paar wazige ogen keek die je aanstaarden alsof je wartaal sprak.

Verder hield iedere gelijkenis op. Mijn vluchten was niet meer dan vertrekken geweest; niets weerhield me ervan terug te keren. Ik kwam uit een vrij land, en dan rust op vluchten niet de doem van het onomkeerbare. Voor hem was het een existentiële daad geweest: hij had alles wat achter hem lag verbrand en van zijn vader, zijn moeder, zijn beide broers, zijn ooms, tantes, neven, nichten, vrienden en leraren levende doden gemaakt.

Hij moest weg. In Moskou voelde hij zich opgejaagd. De enige jongen die hij in vertrouwen had genomen, was aan het roddelen geslagen, eerst op het conservatorium, toen in bredere kring, onder musici en kunstenaars. Het wemelde in die dagen van de verklidders; ze waren overal, in de kantines en op straat, in de bus, de metro, de parken, de bibliotheek van de universiteit en de hal van het conservatorium. Ze vingen alles op, en gaven door wat onbetamelijk, verdacht of opstandig was. In zijn jaszak had hij anonieme briefjes gevonden; in de woonkazerne, waar hij anderhalve kamer met zijn oom en zijn moeder deelde, was hij aan de telefoon geroepen.

Samen met zijn moeder was hij bij oom Arik ingetrokken. Aan haar beslissing was niet te tornen geweest: een kind liet je niet alleen in Moskou achter. Voor zijn moeder deed zijn leeftijd er nauwelijks toe; hij mocht dan naar jaren volwassen zijn, zonder haar constante aanwezigheid zou hij falen, daar was ze absoluut zeker van geweest. Vanaf zijn vroegste jeugd had ze hem nerveuzer, onzekerder en weerlozer gevonden dan zijn beide broers. Om erop toe te zien dat hij gezond at, genoeg sliep en ieder vrij uur achter de piano zat, had ze haar baan in Kazan opgezegd en was ze samen met hem naar de hoofdstad verhuisd.

Zij en oom Arik hadden hem op de lip gezeten, waardoor hij het dubbel zo verontrustend had gevonden dat iemand op

de deur had gebonsd en ‘telefoon voor de jongen’ had geroepen. Niemand belde hem ooit op zijn thuisadres, om de simpele reden dat hij het nummer aan niemand had gegeven; het was een heel gedoe, je moest vijf trappen af om de telefoon in de centrale hal te bereiken. De spreker maakte zich niet bekend; hij hoorde een stem, een flemende stem die weinig zei en louter suggereerde. ‘Ik weet wat er over je verteld wordt.’

Hij was altijd voorzichtig geweest, uit vrees voor zijn moeder, die streng was, in alles, maar zeker ook om zijn eigen glazen niet in te gooien. Zijn studie had hij bijna voltooid; voor zijn verdere loopbaan was hij op de hulp van de autoriteiten aangewezen. Hij kon zich geen misstap permitteren. Toch werd het steeds moeilijker zijn ware aard te verbergen. In een land als de Sovjet-Unie speelde iedereen verstoppertje, kon niemand volledig zichzelf zijn. Bij hem ging het heel ver: zelfs in zijn manier van lopen had hij zich aangepast. Hij nam doelbewust grote, stevige, lompe stappen; hij dribbelde niet meer, hij marcheerde. Het kostte hem de grootste moeite, het druiste tegen zijn maatgevoel in. En zo was het eigenlijk met alles, met zijn manier van praten, met zijn manier van kijken. Hij had wel eens hardop willen zeggen dat hij het zat was om zich voor een ander uit te geven, dat je, wanneer je linkshandig geboren was, niet bij wijze van straf je hele leven lang je rechterhand gebruiken kon, en uiteindelijk had hij de verkeerde jongen in vertrouwen genomen: een jaargenoot op het conservatorium, een pianist zoals hij, met minder talent. Afgunst zet aan tot roddel; hij had het kunnen weten.

Naar de Sovjetmaatstaven leed hij aan een mentale ziekte, was hij een psychiatrisch geval. Hij vreesde verbanning naar een heropvoedingskamp in Siberië, voor twee, vier, maximaal acht jaar, of in het gunstigste geval een miserabele loopbaan als pianist of muzikleraar in een van de buitengebieden, in Alma Ata of Tasjkent. Hij was veel te ambitieus om zo’n lot te riskeren, en trouwens, ook in de buitengebieden zou hij de jon-

gens en mannen moeten mijden die hij uit duizenden herkende.

Misschien had het idee om te vluchten zich niet als een krab in zijn hersenen vastgebeten als hij zijn hele jeugd in de Sovjet-Unie was gebleven. Toen hij nog in Kazan woonde, had hij alles wat buiten Rusland lag voor woestenij versleten. Geen land ter wereld bezat de macht, de invloed en de onmetelijke uitgestrektheid van zijn geboorteland. 'Alleen trekvogels weten waar Rusland eindigt,' schreef Tsjechov. Als het om rechtvaardigheid, moderniteit, diepgang, techniek, wetenschap ging kon geen mogendheid aan Rusland tippen; de Russische muziek en de Russische literatuur bevonden zich op eenzame hoogte. Hij had oprecht geloofd dat hem het lot van Rachmaninov wachtte als hij de Sovjet-Unie verliet: hij zou, overmand door heimwee, achteruit gaan leven in plaats van vooruit.

Op zijn zeventiende jaar mocht hij naar Parijs om aan het Internationale Concours Marguerite Long/Jacques Thibaud deel te nemen, op zijn eenentwintigste naar Brussel voor het Koningin Elisabeth Concours. Toen zag hij in dat zijn wereldbeeld de spiegel was van wat men hem altijd had voorgehouden, op school, op radio en tv, en zelfs thuis. Buiten Rusland snoof je weliswaar niet de geur van zwarte aarde op ('de Russische aarde geurt anders en dat soort dingen kun je onmogelijk vergeten', Stravinsky), maar je zag dat de mensen onbezorgder, vrijer en in betere omstandigheden leefden. De Nederlandse radio nodigde hem uit voor een zaterdagmatinee in het Amsterdamse Concertgebouw. Vanaf dat moment wist hij dat niemand in het Westen zich aan zijn homoseksualiteit zou storen, niet zo sterk althans dat het hem zijn carrière kon kosten. In Amsterdam had hij weer normaal durven lopen.

Terug in de Sovjet-Unie kreeg hij er genoeg van als een kleuter aan een tuigje rond te stappen, om geleid te worden, in de keuze van de muziek die hij wilde spelen, de boeken die hij wilde lezen, de tentoonstellingen die hij wilde bezoeken. Op het conservatorium had hij met zijn pianoleraar een stuk van